

О.С.Лисенко, Т.В.Пастушенко *

СУЧАСНИЙ ДИСКУРС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПУБЛІКАЦІЙ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ

Подано характеристику/аналіз публікацій «Українського історичного журналу» за 2007–2017 рр. з історії України періоду Другої світової війни. В оглядових статтях про загальні тенденції та перспективи досліджень цієї тематики в нашій країні автори відзначають існування у сучасному дискурсі трьох способів оповідати про Другу світову війну – «національний», «модерний», «російсько-радянсько-імперський». Найбільше матеріалів у журналі за цей час присвячено дослідженням бойових дій, історії ОУН та УПА, діяльності радянських партизанів і комуністичного підпілля, різноманітним аспектам нацистської окупаційної політики. Нові тенденції простежуються у статтях на тему Голокосту на території України, репресивної діяльності радянських органів держбезпеки в роки війни, долі жінок у час екстремального насильства.

Ключові слова: «Український історичний журнал», Друга світова війна, спецслужби, колабораціонізм, партизанський рух, ОУН, УПА, Голокост, військовополонені, репресії, жіноча історія, усна історія.

Сучасний історіографічний дискурс позначено активною динамікою, швидкою дифузиею ідей та освоєнням дослідницького інструментарію, що стають загальним надбанням і стимулюють науковий пошук у всіх куточках світу. Цей позитивний прояв глобалізації не оминув і нашу країну, де історичні студії продовжують виконувати не тільки суто пізнавальну функцію, а й (до певної міри) суспільну місію. Традиційна апеляція політикуму та держави до історичного полотна, продиктована ідеологічними, корпоративними, електоральними та іншими раціями, ставить професійних істориків України в порубіжну ситуацію між фундаментальною наукою й політично заангажованою ситуацією.

Тема переможної війни СРСР проти нацистської Німеччини була одним із центральних, стрижневих конструктів, спрямованих на легітимацію радянського тоталітарного режиму. Відповідно всі публікації на цю тематику перебували під жорстким ідеологічним контролем. Після розпаду Радянського Союзу, відновлення української державності, демократизації суспільства розпочався пошук україноцентричної версії Другої світової війни, яка априорі мала деконструювати радянський міф про «Велику Вітчизняну». Цей процес відбувався під постійним внутрішнім і зовнішнім тиском, який відчутно посилювався після обрання президентом Російської Федерації В.Путіна. Перемога над нацизмом стала одним із центральних компонентів концепції відродження Російської імперії. Відповідно, пам'ять про радянське минуле – це не

* Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, e-mail: ukr2ww@ukr.net

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ, відділ історії України періоду Другої світової війни, e-mail: tetiana_p@ukr.net

тільки прояв якоїсь ностальгії у середовищах, котрі з цим минулим безпосередньо пов'язані. Воно має також узаконювати сучасне домінування Москви на пострадянському просторі¹. Тому переосмислення історії Другої світової чи «Великої Вітчизняної» війни в полі українського історичного та політичного нарративу так чи інакше відбувалося і продовжує відбуватися в полі протиставлення імперської та постімперської або постколоніальної концепції. Все це не просто актуалізує досвід Другої світової війни як привабливого терену фундаментальних досліджень, а перетворює його на емпіричну й теоретичну підставу формування воєнних доктрин, підходів до військового будівництва, генерування відповідальної та далекоглядної політичної стратегії провідних гравців на міжнародній арені.

Дискусії про національний нарратив

У 2010 р., коли Україну очолив відверто проросійський президент В.Янукович, у політичному, суспільному просторах та в медіа відбувся своєрідний реванш, повернення до радянського (імперського) дискурсу війни. У цей час «Український історичний журнал» став майданчиком дискусії про «національний нарратив», обриси майбутньої концепції історії України. Власне бачення перспектив у цьому сегменті фундаментального знання оприлюднили й дослідники Другої світової війни². Загальне уявлення про коло поставлених проблем дає перелік рубрик цієї публікації: «Історична пам'ять про війну в контексті формування політичної нації в сучасній Україні», «Війна: чому “вітчизняна” і для України?», «Регіональний вимір війни», «Проблема українського самостійницького руху», «Дослідження війни як засіб обстоювання національних інтересів України», «Міжнародно-правові й геополітичні наслідки перемоги для України». Уже сам цей перелік засвідчує прагнення авторів охопити широкий спектр питань, для розкриття яких формату статті замало. Можливо цим пояснюється різний ступінь аргументації висловлених у тексті концептуальних міркувань.

У вступній частині констатується брак теоретико-методологічного забезпечення досліджень багатовимірної теми «Війна та Україна» й наголошується, що цей дефіцит часто компенсується завдяки: а) політично загостреному, майже механічному запозиченню кліше радянської історіографії; б) несвідомому або цілеспрямованому застосуванню ідеологем, породжених у горнилі психологічної війни між різними суспільними системами; в) некритичному перенесенню до науково-історичного поля сучасної України тих підходів і висновків діаспорних авторів, що зазнали впливу протистояння між еміграційними політичними угрупованнями; г) переходу частини дослідників на позицію ідеологічно заангажованих «колег по цеху» в посткомуністичних державах, в яких

¹ *Вавжонек М.* Місце та роль православ'я у концепції «руського мира» // Схід – Захід. – Вип.16/17: Нео-анти-колоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / За ред. Г.Грінченко, Т.Дзядевич. – Х., 2013. – С.311.

² *Веденєв Д.В., Лисенко О.Є.* Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.4–29.

ставлення до України та її історії повертається в русло «традиціоналізму» та «вічних геополітичних констант»³.

До чинників, що ускладнювали розвиток вітчизняного історієписання Другої світової війни, віднесено: 1) руйнування межі між науково-історичним дослідженням та «белетристикою [...] пропагандистською псевдонауковою агіткою» (за словами Я.Дашкевича); 2) «цілеспрямоване знецінення і усунення макроісторії, її витіснення з поля дослідження Другої світової війни локальними історіями», що позбавляє цілісного, стереоскопічного відтворення подій; 3) пошук сенсаційних фактів, «чорнухи», потяг до негативістського сприйняття подій на догоду певним читацьким колам; 4) занадто вузьке, а часом і кон'юнктурне трактування складного феномену «історична пам'ять». Подаючи власну дефініцію історичної пам'яті, автори наголошують на необхідності вивільнення її від віктимних домінант і врівноваження трагічних та героїчних компонентів⁴. Характеристика тогочасної пам'яті про війну супроводжується демонстрацією своєрідних «ліній розколу» історичної свідомості, що підкріплюються аналітичними напрацюваннями експертів Національного інституту стратегічних досліджень.

На час появи цієї статті поновилися суперечки довкола наукової легітимності термінів «Велика Вітчизняна», «Друга світова», «німецько-радянська» війна. Автори публікації висловили думку про те, що, по-перше, «Велику Вітчизняну» слід уважати «найважливішою складовою» Другої світової. «Вітчизняний» характер цього збройного протистояння вони вбачали в тому, що мешканці України билися проти нацизму й фашизму, за Цицероном «за власні вівтарі та домівки» у війні, в якій на карту було поставлене саме існування українського народу, інших етнічних груп, що населяли Україну⁵. Не минуло й десяти років, як термін «Велика Вітчизняна війна» в науковій і навчальній літературі практично втратив свій науковий ресурс (окрім тих монографій, що пов'язані з міфологізацією війни та її ідеологічним навантаженням у радянські часи).

2011-й рік позначився виходом декількох фундаментальних праць з історії Другої світової війни, які підготували співробітники Інституту історії України НАНУ. Перш за все це двотомник «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття», в якому представлено тексти сучасних дослідників з усіх регіонів нашої країни про різні географічні, тематичні, хронологічні аспекти подій, методологічні підходи до вивчення історії війни. Фактично це видання стало наочною презентацією тогочасного стану студіювання цієї теми в Україні, який характеризувався активним дослідженням нових складних, раніше табуованих тем. Того ж року вийшло спільне українсько-російсько-білоруське видання «1941 год: Страна в огне», яке включало збірник документів та історичні нариси. Робота у проєкті продемонструвала кардинальну різницю в підходах і способах висвітлення подій німецько-радянської війни, використанні термінологічного апарату між українськими – з одного боку, та російськими

³ Веденєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії... – С.6.

⁴ Там само. – С.9–10.

⁵ Там само. – С.15–16.

й білоруськими авторами – з іншого. Головним вододілом став відхід українських дослідників від дискурсу «Великої Вітчизняної війни».

Короткий огляд основних тенденцій і перспектив студій з історії Другої світової війни в тогочасній Україні було представлено також у четвертому числі «Українського історичного журналу» за 2011 р.⁶ Підготовлений із нагоди 20-річчя відновлення незалежності України та 70-ї річниці від початку німецько-радянської війни, цей матеріал друкувався в контексті обговорення стану фундаментальних досліджень історії Другої світової, а також новітньої концепції історії України. Спроба поглянути на історієписання цього тематичного сегменту з огляду на зовнішні (насамперед суспільно-політичні та соціально-економічні) чинники, призвела на початку 1990-х рр. до констатації кризових явищ у науці «перехідного» періоду. Їх «симптоматика» вбачалася, зокрема, у тому, що, незважаючи на вивільнення науки від монопартійного контролю, очікуваного спурту у студіюванні військово-історичної тематики не сталося. Це знайшло вияв як в інституційних аспектах (обмаль наукових центрів, що спеціалізувалися на цій тематиці), так і в інерції радянського способу мислення (деяка розгубленість перед викликами, пов'язаними з необхідністю кардинальної зміни теоретико-методологічної матриці, а також громадянської самоідентифікації).

Як перша спроба «приступу» радянської конструкції історичного процесу у цій тематичній ніші подаються тогочасні напрацювання професора М.Ковалю, розвинуті в його пізніших публікаціях, а також у студіях учнів та послідовників знаного фахівця. Двома тенденціями, що рельєфно проявилися вже в той час, визначається фокусування уваги на людському чиннику, гуманітарній сфері війни та формування україноцентричних підходів до висвітлення подій Другої світової.

Автор статті не зміг обійти увагою одне з найскладніших завдань фахівців – трактування історії українського національно-визвольного руху воєнної доби. На підставі результатів діяльності спеціальної робочої групи з підготовки історичного висновку про ОУН та УПА на чолі з професором С.Кульчицьким, напрацювань інших дослідників, а також оцінок цього доробку зарубіжними фахівцями (зокрема К.Беркгофом) констатувалося помітне просування в роботі цієї контрверсійної й надміру заполітизованої теми. Водночас наголошувалося на необхідності подальшого виявлення та опрацювання нових документів і принциповій юридичній експертизі цього складного явища крізь призму чинних норм права, зокрема міжнародного, порівняльній характеристиці з іншими аналогічними рухами у світі.

У контексті діяльності ОУН та УПА розглядалося у статті студіювання українсько-польських відносин у 1920–1940-х рр. Напевно, той період виявився найбільш плідним в осмисленні цієї проблеми, адже до 2007 р. в Україні з'явилося понад 1 тис. монографій, збірників документів, мемуарів, статей, розвідок, в яких вона знайшла відображення. Крім того (з перспективи нинішньої

⁶ Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Там само. – 2011. – №4. – С.165–194.

ситуації довкола «Волинської трагедії» це проступає особливо рельєфно), завдяки налагодженню регулярних контактів між істориками України й Польщі вдалося не тільки досягти зближення в оцінках тих подій, а й підготувати науково обґрунтовані рекомендації для керівництва двох держав, які лягли в основу відповідних політичних рішень.

У статті схарактеризовано стан досліджень бойових дій на німецько-радянському фронті, окупаційних режимів на теренах України, військового полону, примусової праці, долі історико-культурних цінностей, історичної пам'яті про війну, Голокосту, радянського руху Опору, соціально-економічних процесів.

У підсумку автор дійшов висновку про наявність у тогочасному дискурсі трьох версій Другої світової війни – «національної», «модерної» та «російсько-радянсько-імперської» з притаманними кожній із них особливостями концептуалізації як феномену війни загалом, так і окремих її епізодів зокрема. При цьому він уважав небезпідставними очікування «європеїзації» та «глобалізації» військово-історичних досліджень, подальшої інтеграції з науковими центрами та школами за кордоном, подолання периферійності в окремих ланках цього процесу⁷.

Історія бойових дій

За давньою традицією, на великих наукових форумах баталістика посідала одне з чільних місць. «Український історичний журнал» надав свої шпальти для оприлюднення результатів наукових зусиль у цьому напрямі. Малодосліджений етап Другої світової війни – агресію СРСР проти Румунії влітку 1940 р. – висвітлено в розвідці О.Крикніцького⁸. Ґрунтуючись на джерелах із російських та молдовських архівосховищ, дослідник окреслив історію питання, зокрема його міжнародно-правовий контекст, політичні претензії Румунії та СРСР. У загальних рисах подано характеристику мобілізаційних заходів радянської сторони, кількісний та якісний склад військ спеціально створеного для «вирішення бессарабського питання» Південного фронту на чолі з командувачем генералом армії Г.Жуковим, їх технічне оснащення, рівень забезпечення озброєнням та боеприпасами, засобами зв'язку. При цьому вказувалося на низку прорахунків у підготовці операції, що спричинили запізнення в термінах зосередження військ. Пропагандистський супровід кампанії розглядається крізь призму настроїв радянських військовослужбовців, які не забули жахів фінляндської «м'ясорубки» та в різний спосіб демонстрували своє незадоволення агресивною зовнішньою політикою Кремля. Одним із проявів цього стало дезертирство та ухилення від служби у Червоній армії. Як наслідок – репресивні заходи, до яких влада вдавалася за найменшої нагоди. У тексті реконструйовано не тільки загальний перебіг операції, а й окремі її епізоди, зокрема «вкрай погано» проведене (за визначенням радянського

⁷ Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні... – С.190–194.

⁸ Крикніцький О.П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії (червень - липень 1940 р.) // Там само. – 2009. – №1. – С.143–160.

командування) десантування. У матеріалі наводяться дані про евакуаційні заходи румунських властей, міграційні процеси, трофеї радянських військ, пропагандистські акції. Насамкінець подавався перелік прорахунків у проведенні операції на підставі звіту командування Південного фронту та його директиви військам КОВО від 17 липня 1940 р., а також її наслідки для ситуації на міжнародній арені.

Сімдесятиї річниці вигнання нацистських окупантів з території України присвячено статтю про Дніпровсько-Карпатську стратегічну наступальну операцію на українських теренах у Другій світовій війні⁹. Слід зазначити, що у цей час колектив авторів із Національного університету оборони України ім. І. Черняховського, Інституту історії України НАНУ, Українського інституту національної пам'яті підготував до друку фундаментальну працю про бойові дії на території України в 1943–1944 рр.¹⁰ Вона базувалась на нових оцінках деяких операцій фронтового і стратегічного рівнів. Основні результати цього дослідження, що були викладені у статті, підготовленій для «Українського історичного журналу», спростовують міф про «десять сталінських ударів». На підтвердження назви публікації автори навели переконливі статистичні дані. Так, наприкінці 1943 р. на території України протиборчі сторони зосередили понад 4 млн військовослужбовців, 45 тис. гармат і мінометів, 2037 танків і майже стільки ж літаків. На 1400 км лінії фронту радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових та 8 механізованих корпусів, в яких налічувалося 2 млн 406 тис. вояків. Натомість противник мав 1 млн 760 тис. солдатів та офіцерів, 16,8 тис. гармат і мінометів, 2,2 тис. танків та штурмових гармат, майже півтори тисячі літаків. Водночас вказувалися труднощі, які доводилося долати супротивникам у справі поповнення живою силою, технікою, озброєнням. У тексті акцентувалася увага на тому, що стратегічну наступальну операцію на Правобережжі України радянське командування розпочало без оперативної паузи, скориставшись труднощами німецької сторони в поповненні військ резервами.

На противагу публікаціям, в яких тиражувалася версія про переможний наступ Червоної армії, дослідники наголошували, що до середини січня 1944 р. основні завдання першого етапу стратегічної операції виконано не було, а наступальний потенціал 1-го і 2-го Українських фронтів вичерпався. Так само критично оцінювалися результати Корсунь-Шевченківської операції, яку в радянській історіографії 1960–1980-х рр. називали «другим Сталінградом», адже повністю оточити та знищити німецьке угруповання так і не вдалося. Обстоюючи необхідність суттєвої корекції надто оптимістичних оцінок цієї операції, дослідники вказували на те, що рівень військового мистецтва не слід переоцінювати, у діях радянського командування все ще відчувався брак досвіду.

⁹ Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) // Там само. – 2014. – №5. – С.4–20.

¹⁰ Грицюк В.М., Лисенко О.Є., Пилявець Р.І., Сидоров С.В. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр. – К., 2015. – 508 с.

Другий етап стратегічної наступальної операції, як зазначається в тексті, несподівано для противника розпочати не вдалося. Та все ж у результаті Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської та Березнегувато-Снігурівської операцій німецькі війська було відкинуто до р. Південний Буг. Автори вказують на те, що й на третьому етапі операції не обійшлося без прорахунків. Радянське верховне головнокомандування «погналося за двома зайцями», розпорошило війська, переоцінивши власні сили й недооцінивши можливості супротивника. Не спрацювала належним чином і розвідка, унаслідок чого не було взято до уваги додаткові сили вермахту, перекинуті на вирішальні ділянки фронту. Як результат – шанс розгромити 20 оточених дивізій ворога виявився нереалізованим.

Дослідники визначають Дніпровсько-Карпатську стратегічну наступальну операцію як найбільшу на німецько-радянському фронті за масштабами, динамікою, різноманітністю форм і способів дій військ, кількістю залучених сил і засобів, втратами. До головних її особливостей віднесено незавершеність фронтових операцій на оточення та знищення великих сил супротивника, затягування бойових дій, а також невинуватими великі людські й матеріальні втрати.

Після того, як через суб'єктивні причини 2003 р. було згорнуто унікальний пошуково-дослідницький проект «Книга Пам'яті України» з підрахунку втрат у Другій світовій війні, ця проблема відійшла на периферію наукових зацікавлень. Не останню роль відіграло й обмеження доступу до матеріалів та документів російських архівів, особливо військових, карт-бланш на роботу з якими одержала дослідницька група на чолі з генералом Г.Кривошеевим, котра вивела офіційну цифру втрат Червоної армії в німецько-радянській війні¹¹.

Не маючи можливості ані підтвердити, ані спростувати статистичні вкладки групи російських військових істориків, дослідники в Україні втратили інтерес до цієї теми. Єдиним осередком, де й донині триває робота у цьому напрямі, залишається Національний музей історії України у Другій світовій війні, до фондів якого всіма обласними військкоматами передано сповіщення про загибель (похоронки) мешканців України, котрі служили в лавах радянських збройних сил. У музеї сформована та постійно поповнюється відповідна база даних¹².

Діяльність спецслужб у роки війни

У 1990-х рр. завдяки численним публікаціям у ЗМІ, художнім фільмам і навіть виданням, підготовленим фаховими істориками, до інформаційного простору на хвилі критики радянського тоталітаризму і сталінщини міцно ввійшла не надто підкріплена джерелами версія про час появи, місце, роль, призначення штрафних батальйонів Червоної армії. Це підштовхнуло

¹¹ Гриф секретности снят: Потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Под общ. ред. Г.Ф.Кривошеева. – Москва, 1993. – 415 с.

¹² Див. докл.: Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення. – К., 2013. – 348 с.

співробітників відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ до написання розвідки, в якій подано трактування цього резонансного феномену¹³. Нагадуючи про те, що суворі заходи стосовно дезертирів, зрадників, порушників військової дисципліни – від переведення до дисциплінарних (штрафних) підрозділів до вищої міри покарання перед строем – практикувалися в різні часи та в різних країнах, автори вказували на особливості їх застосування під час Другої світової війни. При цьому визначальними чинниками, що вплинули на зміст, форми і спрямування, позиціонувалися іманентні риси тоталітарного режиму. Перший чинник розкривається через характеристику правового поля, в якому здійснювалася ця практика (вона органічно впливала з репресивно-карального ухилу «радянської Феміди» 1920–1940-х рр.); другий – через призму обставин початкового етапу німецько-радянської війни (нищівні поразки Червоної армії внаслідок катастрофічних прорахунків керівництва держави та військового командування, масові пораженство й дезертирство, прояви політичної нелояльності до радянської влади). У тексті простежується еволюція концептуальних підходів до розв'язання колізії, що полягала, з одного боку, у необхідності регулярного поповнення особового складу військ, а з іншого, – у досягненні балансу між невідворотністю та суворістю санкцій, що застосовувалися до різних категорій порушників військових статутів, кримінально-політичних, нормативно-правових актів. Крім того, ішлося про постійне розширення кола осіб, які підлягали покаранням за певні дії, правовий статус військовослужбовців, відправлених до штрафних батальйонів і рот, а також процедурні нюанси, що супроводжували цей сегмент правозастосовчої практики, асиметрію між реальними потребами правосуддя та його юридичним оформленням. Звертаючи увагу на те, що формування штрафних підрозділів у РСЧА почалося не у середині 1942 р., а принаймні на півроку раніше, дослідники обстоювали необхідність комплексного дослідження цієї складної теми в усіх її вимірах: політичному, правовому, військово-юридичному, морально-психологічному, гуманітарному.

Оскільки війна такого масштабу й характеру, як Друга світова, велася різними засобами, українські фахівці з початку 2000-х рр. почали публікувати результати своїх пошукових зусиль у цьому тематичному напрямі. Певна частина цих напрацювань фокусувалася на функціонуванні та протистоянні спецслужб воюючих держав. В.Бихов, О.Божко, Д.Веденєєв, Т.Вронська, О.Іванков, В.Козенюк, С.Лясковська, В.Сідак, О.Шевченко, А.Чайковський та інші фахівці зі вказаної проблематики по-різному підійшли до висвітлення цього формату боротьби. До певної міри підсумок такої роботи підбито у статті, опублікованій в «Українському історичному журналі» на початку 2015 р.¹⁴ Автори сформулювали дещо зашироку для публікації журнального формату мету: комплексно дослідити нормативну базу діяльності, функції

¹³ Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С.137–150.

¹⁴ Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Протидія радянських спецслужб німецьким розвідці й контррозвідці на території України в 1941–1944 рр. // Там само. – 2015. – №1. – С.69–91.

організаційно-штатної побудови та оперативної діяльності контррозвідувальних підрозділів радянських органів держбезпеки, спрямованої на протидію розвідувально-підривної діяльності спецслужб противника. Відштовхуючись від практично невідомих документів галузевих архівів МВС України та СБУ дослідники окреслили риси, властиві системі розвідки й контррозвідки Німеччини, Румунії та Угорщини, навели перелік відповідних підрозділів, що розгорнули свою діяльність на окупованих вермахтом, а також румунськими та угорськими військами землях України. У статті зазначалися особливості структурної побудови, відомчої належності, основні напрями роботи радянських органів, на які покладалася функція розвідки й контррозвідки, труднощі, з якими вони зіткнулися на початковому етапі війни, лінії розмежування в діяльності НКДБ, НКВС, «Смерш», повноваження відповідних структурних підрозділів тощо. Стихло схарактеризовано систему підготовки кадрів і підходи до їх комплектування, а також деякі здобутки та прорахунки, що знижували ефективність розвідувальної й контррозвідувальної роботи. Однак авторським інтерпретаціям до певної міри бракує критичної оцінки діяльності радянських органів держбезпеки, їх реального внеску в перемогу над ворогом.

Проблема колабораціонізму під час нацистської окупації

Однією з примітних ознак сучасного історієписання стало поступове виведення з-під ідеологічного та політичного диктату проблеми колабораціонізму. За останнє десятиліття в Україні захищено декілька дисертаційних досліджень, побачили світ монографії, значна кількість розвідок, в яких розглядаються різні аспекти цього явища. Серед небагатьох істориків, які цілеспрямовано працюють над тематикою діяльності поліцейських та інших німецьких охоронних військових формувань в окупованій Україні, слід згадати І.Дерейка, чия стаття, опублікована в «Українському історичному журналі» 2009 р.¹⁵, віддзеркалює деякі результати дисертаційної праці, згодом оформленої в монографію¹⁶. Залучивши документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, автор уточнив структуру місцевої допоміжної поліції, виокремивши різні підрозділи на місцевому рівні, пожежну охорону, допоміжні й запасні формування. Простежуючи послідовність кроків німецьких властей у сфері формування окупаційного апарату, дослідник конкретизував їх штатний розклад, особливості дислокації, підпорядкування, повноваження, підходи до комплектування, підготовку, підтримання дисципліни. Ключовий висновок І.Дерейка полягає в тому, що нацистська влада поводитися як типовий окупант, а не як новий політичний режим, тож поліцейські методи охорони порядку поступово заміщувалися військовими та суто терористичними. Відповідно зростало й незадоволення населення, яке щодалі активніше підтримувало український та радянський рухи Опору.

¹⁵ Дерейко І.І. Організаційне та матеріальне забезпечення поліцейських структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С.87–106.

¹⁶ Дерейко І.І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). – К., 2012. – 174 с.

У зв'язку з тим, що українські поліцейські підрозділи звинувачують у жорстоких каральних акціях на території Білорусії (а основу їх особового складу нібито становили оунівці), важливого значення набувають декілька положень, викладених у публікації І.Дерейка. По-перше, окупанти сповідували класичну імперську формулу «поділяй і володарюй», придушуючи український рух Опору силами російських, польських, азійських частин, а радянський і польський – силами українців. По-друге, значна частина шугбатальйонів спочатку формувалася з радянських військовополонених українського походження (1-й, 2-й український батальйони, що згодом отримали «білоруські» номери 41 і 42), а пізніше комплектувалися на теренах України й Білорусії з мешканців різних національностей. Лише 201-й (колишній легіон «Дружини українських націоналістів»), 102-й, 115-й і 118-й батальйони склалися з прихильників та членів ОУН. Це спростовує звинувачення Організації українських націоналістів у причетності до антипартизанських і каральних дій проти цивільного білоруського населення, хоча серед колабораціоністів, які чинили військові злочини, напевно були як члени, так і симпатизи ОУН.

Одним із головних мотиваційних чинників вступу на службу в допоміжні поліцейські підрозділи вважалося матеріальне забезпечення, що в роки війни, за умов українських обмежених матеріальних ресурсів, давало шанс вижити. Тому у статті наводяться дані, що ілюструють рівень зарплатні, соціальної допомоги сім'ям загиблих шугманів, допомоги з інвалідності, систему їх оподаткування. Ідеться також про форми морального заохочення, зокрема нагороди.

Попри те, що серед особового складу поліцейських формувань перебувало чимало антирадянськи налаштованих людей та колишніх старшин Армії УНР, ці підрозділи, на переконання дослідника, виявилися ненадійними й не відігравали відчутної ролі в перебігу війни.

Радянський партизанський рух та комуністичне підпілля

Радянський підпільно-партизанський рух у доперестройковий час залишався однією з несучих конструкцій великого міфу війни. За ідеологією «всенародної боротьби в тилу ворога» крилися явне перебільшення реальних здобутків, містифікації, фальшування статистики й окремих епізодів, лакування портретної галереї командирів «народних месників». Один із наріжних каменів міфу – суто директивна цифра понад 501 тис. учасників підпільно-партизанських формувань. Дискусії довкола цих даних тривали до початку 2000-х рр. Уже у суверенній Україні цілковито підконтрольна комуністам Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Верховній Раді України продовжувала чинити відвертий тиск на істориків, намагаючись усіма можливими засобами (з адміністративними включно) законсервувати всуціль спотворений образ цього явища. На своєму засіданні 22 грудня 2010 р. вона вирішила, «що загальна чисельність учасників підпільно-партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. 501 750 осіб та учасників інших форм боротьби 1 431 700 осіб, а також загальна чисельність підпільників у складі підпільних комітетів, організацій та груп 103 462 особи е

вірним, обґрунтованим, вони повністю підтверджуються опрацьованими архівними документами»¹⁷. Ці обставини змусили співробітників ЦДАГО України, у фондах якого зберігається 8,5 тис. справ учасників руху Опору, провести пошуково-аналітичну роботу, що мала наблизити до розуміння дійсного стану речей. Результати цієї роботи опубліковано в «Українському історичному журналі» у статті директора архіву В.Лозицького¹⁸. Простежуючи процес опрацювання партизанської звітної документації Комісією з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, а потім – Комісією у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, автор статті показав, як завдяки вольовим політичним рішенням зростала кількість партизанів республіки за рахунок «уточнення» цих даних, а також те, в який спосіб контролював цей процес ЦК КПУ. На переконання В.Лозицького, «з урахуванням вивчення й аналізу архівних матеріалів та на підставі обрахунків, які здійснила Комісія у справах колишніх партизанів у 1964 р. в кількості 227 тис. 817 осіб, загальна чисельність партизанів, котрі діяли на території УРСР, включаючи військові загони і загони КДБ, додатково облікованих 5413 осіб у 1975 р., становить 233 тис. 230 чол. разом із партизанами Кримського півострова»¹⁹.

Якщо партизанський рух і на початку 2000-х рр. привертав підвищену увагу дослідників, то комуністичне підпілля (також оповите ідеологічними нагромадженнями й містифікаціями) не викликало активного зацікавлення. Хіба що подвижник, луганський історик В.Семистяга, залишаючись практично наодинці зі своїми впливовими опонентами, продовжував «розгрібати завали», нагромаджені ідеологічним апаратом довкола краснадонської «Молодої гвардії», та ще декілька ентузіастів опрацьовували це академічне дослідницьке поле. До останніх належить М.Слободянюк, зі статтею якого можна ознайомитися в №3 «Українського історичного журналу» за 2010 р.²⁰ Вписуючи діяльність радянського комуністичного підпілля у світовий контекст, дослідник водночас визначив його специфічні риси, зокрема використання найширшого інструментарію боротьби: агітація та пропаганда, психологічна війна, саботаж, диверсії, розвідка, терор (тут доречніше й точніше говорити про теракти), збройне повстання та ін. У матеріалі уточнювалися причини невдач початкового періоду німецько-радянської війни (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру), аналізувалася соціальна база та умови окупації, завдяки яким вона не вичерпалась, а навпаки – зростала. Окремий сюжет становить спосіб управління підпіллями організаціями з боку партійного керівництва та оцінка його загалом невисокої ефективності. Автор критично підійшов до офіційних показників чисельності й результатів діяльності підпілля формуваль, указав на чинники, що спричинили невинувато великі втрати серед їх членів.

¹⁷ Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.156.

¹⁸ Там само. – С.152–171.

¹⁹ Там само. – С.168.

²⁰ Слободянюк М.А. Радянські підпілляники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // Там само. – 2010. – №3. – С.46–63.

Питання історії ОУН та УПА

Напевно, жодна інша тема не дискутувалась у науковому середовищі, суспільстві й політикумі так гостро, як історія Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1950-х рр. Це непросте повернення табуваної для наукового осмислення проблематики в період після розвалу СРСР ще більше ускладнювалося педалюванням дихотомічних проявів самостійницького руху, а також перетворенням історичного полотна Другої світової війни на інструмент електоральних технологій, спрямованих на розкол суспільства. З опублікованих в «Українському історичному журналі» за останнє десятиліття матеріалів можна простежити основні етапи та вектори руху в напрямі наукової легітимізації цієї теми й моральної, правової реабілітації ОУН та УПА, винесених радянським режимом за рамки існуючого тоді правового поля й суспільного сприйняття.

Доступні нині джерельні пласти, їх часткове опрацювання, залучення до підготовки публікацій у різних жанрах вивели на порядок денний необхідність систематизації, класифікації за основними параметрами та документознавчої характеристики. Це складне завдання взяв на себе Г.Папакін, який опублікував в «Українському історичному журналі» дві статті з цього приводу. У першій із них подано інформацію про джерела, що вийшли з надр військово-політичних інституцій самостійницької орієнтації²¹, натомість у другій – джерела про ОУН та УПА радянського походження²². Автор констатував непридатність для цього конкретного випадку існуючих загальних схем класифікації історичних джерел – як загальноприйнятих, усталених ще в ХІХ ст., так і останніх напрацювань російських та українських джерелознавців, тому запропонував свою схему поділу. Г.Папакін структурував ці пласти за місцем створення, авторством, використовуючи провінієнц-принцип, стратифікував цю категорію джерел на класифікаційні групи. Ця класифікація має багаторівневий характер. Дослідник уводить читача у свою творчу лабораторію, що базується на скрупульозному, усебічному опрацюванні обставин появи, функціонування, зберігання документів, їх змісту, спрямування та внутрішнього «духу». Такі підходи видаються доволі продуктивними й, без сумніву, мають стати частиною наукової інструментарію всіх, хто займається вивченням історії українського національно-визвольного руху у ХХ ст.

Відомо, скільки політичних і псевдонаукових спекуляцій виростало довкола зв'язків ОУН із зарубіжними спецслужбами. Деякі факти з історії цих контактів і дотепер слугують підставою для звинувачень Організації українських націоналістів у колабораціонізмі. Слід визнати, що фахівці сказали своє вагоме слово порівняно пізно. Утім виявлення, розсекречення й опрацювання документів такого змісту – справа непроста і тривала. Один із таких матеріалів було

²¹ Папакін Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження // Там само. – 2012. – №4. – С.154–171.

²² Папакін Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона // Там само. – 2014. – №5. – С.174–190.

оприлюднено в №3 «Українського історичного журналу» за 2009 р.²³ Автори статті подали розгорнуту ретроспективу контактів Української військової організації та Організації українських націоналістів із дипломатичними і спеціальними службами різних держав. Передумови, обставини, форми співпраці оунівської служби безпеки та спеціальних органів окремих країн розглядаються крізь призму реалізації військово-політичної стратегії українських самостійницьких сил, а також цілей деяких закордонних урядів у Центрально- та Східноєвропейському регіонах. Дослідники простежують еволюцію у ставленні провлад ОУН до нацистської Німеччини, що детермінувалося варварською окупаційною політикою та цілковитим запереченням права українців на власну державність, звертають увагу на форми й засоби політичної, організаційної, матеріальної підтримки ОУН. Спростування тези про унікальність співпраці українських націоналістів із зарубіжними силами автори статті вибудували на ілюстраціях, що засвідчують аналогічну практику в багатьох куточках світу, у тому числі Індії, Туреччині, Афганістані, Іраку, Бірмі, Голландській Індонезії та ін. У тексті висвітлюється зміна акцентів у контактах ОУН із зарубіжними спецслужбами в повоєнний період, на які свій відчутний відбиток наклало протистояння періоду «холодної війни». Водночас наводяться факти протидії радянських органів держбезпеки зусиллям, спрямованим проти СРСР. Окремою сюжетною лінією (утім вплетеною у загальну канву матеріалу) виступає постать С.Бандери і його роль у налагодженні й підтриманні співпраці з закордонними спеціальними службами. Відмовившись від однобічних політичних оцінок, дослідники вводять указану проблему у суто наукову площину, що вможливило глибше розуміння зовнішніх і латентних чинників, які визначально вплинули на характер боротьби ОУН за суверенітет України.

Свого часу (а точніше – ще 1997 р.) в рамках роботи урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА мали бути створені робочі групи для підготовки історичного і юридичного висновків з означеної проблеми. Робоча група істориків до 2004 р. підготувала 27 видань загальним обсягом 5723 стор., підсумковий том «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія», а також фаховий висновок, схвалений комісією Кабінету Міністрів України. Натомість правознавці свою частину шляху не подолали. Як наслідок – юридичні аспекти українського самостійницького руху залишилися практично неопрацьованими.

До певної міри постановочною спробою ліквідації цієї прогалини можна вважати статтю, в якій діяльність ОУН та УПА трактується з перспективи норм міжнародного гуманітарного права²⁴. Автори взяли за методологічну основу постулат про право будь-якої нації на самовизначення і власну державність, що, на їх переконання, звільняє від необхідності доводити аксіому та шукати якісь переконливі аргументи на користь легітимності українського національно-визвольного руху. Проекція історії ОУН та УПА на основі

²³ Веденєв Д.В., Лисенко О.Є. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920–1950 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С.132–146.

²⁴ Веденєв Д.В., Лисенко О.Є. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права // Там само. – 2007. – №3. – С.46–64.

положення міжнародного гуманітарного права супроводжувалася артикуляцією тих положень міжнародно-правових угод та актів, зокрема Женевської конвенції 1949 р., які окреслюють приписи, покликані регулювати протистояння між державними силовими структурами та повстанцями чи неурядовими військово-політичними організаціями, усунути ймовірність бруталізації та варваризації взаємного насильства.

Автори вважають, що «основоположним і принципово важливим критерієм правової оцінки самостійницького руху є те, що формування УПА та збройне підпілля ООН виступали з чітко окресленою метою – відновлення суверенітету й територіальної цінності України. [...] Отже, заперечення правомірності боротьби певних українських військово-політичних сил за самостійність [...] є нонсенсом у політико-правовому відношенні. [...] І те, що більшовицький тоталітарний режим поставив учасників національно-визвольного руху в Україні поза законом, зовсім не означає його нелегітимності за міжнародно-правовими нормами»²⁵. Не замовчуються в тексті й численні факти порушень норм міжнародного гуманітарного права обома сторонами – радянською та самостійницькою, а саме злочини проти цивільного населення, воєнні злочини тощо. Прикінцевий висновок сформульовано так: «Зіставлення іманентних властивостей українського самостійницького руху з усталеними нормами міжнародного гуманітарного права дає змогу поширити на останній міжнародно-правове визначення його як такого, що діяв на основі нових форм легітимності»²⁶.

Проблеми дослідження Голокосту

Однією з важливих тенденцій у студіюванні воєн став розгляд гуманітарних аспектів. Для Другої світової такою центральною й обов'язковою для висвітлення темою є історія винищення європейського єврейства. Хоча на Заході Голокост почали активно вивчати ще з 1970-х рр., але «остаточне розв'язання єврейського питання» на окупованих територіях СРСР для західної історіографії здебільшого залишалось «terra incognita». Особливо це стосується подій на теренах України, яку більшість зарубіжних дослідників не сприймали окремим суб'єктом історичного процесу. Також тут мав місце своєрідний «синдром Аушвіца» та відсутність доступу до архівних матеріалів²⁷. Після розпаду СРСР тему Голокосту в Україні почали активно досліджувати закордонні, вітчизняні історики й аматори, проте інтенсивність студій та якість результатів була не на користь українських авторів. У випадку української історіографії Шоа лише входить до обов'язкового сегменту дискурсу про війну. Популяризація цієї теми й більшість публікацій здійснювалися поза академічним середовищем завдяки діяльності спеціалізованих наукових осередків: Українського

²⁵ Там само. – С.51.

²⁶ Там само. – С.64.

²⁷ *Щупак І.Я.* Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Там само. – 2016. – №4. – С.156.

інституту вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро; до 2012 р. – Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума»), Українського центру вивчення Голокосту (Київ), Регіонального центру вивчення Голокосту (Львів), Харківського освітнього центру «Голокост» та ін.²⁸ В «Українському історичному журналі» тема Голокосту з'явилася лише за часів незалежності. Першою публікацією стала підготовлена М.Ковалем підбірка свідчень про розстріли євреїв у Бабиному Яру у вересні 1941 р., про Сирецький табір та долю «команди смертників», які восени 1943 р. займалися викопуванням і спаленням трупів страчених²⁹. Ці свідчення було задокументовано ще в 1943–1945 рр. Комісією з вивчення історії Вітчизняної війни при АН УРСР і понад 50 років вони зберігалися в архіві під грифом «Секретно». Того ж таки 1991 р. було опубліковано біографічну статтю Ю.Шульмейстера про С.Візенталя, уродженця м. Бучач, що на Тернопільщині, відомого дослідника Голокосту та «мисливця» за нацистськими злочинцями, про якого майже нічого не знали на його Батьківщині в Україні³⁰. Упродовж наступних десятиліть у журналі з'явилося всього декілька статей на цю тему, які переважно мали інформативний характер³¹. До проблеми осмислення Голокосту у сучасному суспільстві «Український історичний журнал» повернувся 2011 р. публікацією концептуальних роздумів В.Нахмановича³². Автор проаналізував стан досліджень історії Бабиного Яру, сучасну державну політику щодо вшанування пам'яті різних категорій жертв, убитих у цьому місці, вірніше – відсутність такої політики. Натомість він представив ініціативи різноманітних громадських організацій щодо меморіалізації трагедії Бабиного Яру й показав їх невідповідність тим історичним подіям і фактам, які мали місце, та небезпеку спрощеного підходу. Наприклад, маніпуляції з топографією було використано для того, щоб побудувати у самісінькому епіцентрі розстрілів станцію метро Дорогожичі вже за часів незалежності України. Унаслідок нескоординованої позиції різних громадських організацій, державних службовців, зростання кількості конкуруючих пам'ятників і загального фізичного занедбання ділянки Бабин Яр перетворився на хаотичний простір, що жодною мірою не відповідає сенсу та значенню трагічних подій, які тут відбувалися. На думку автора, історія Бабиного Яру не завершилася

²⁸ Так, інститут «Ткума» в академічній серії «Українська бібліотека Голокосту» публікує праці вітчизняних дослідників та провідних зарубіжних фахівців у російських перекладах. «Ткума» видає також перший в Україні спеціалізований науковий журнал «Проблеми історії Голокосту». Український центр вивчення Голокосту публікує бюлетень «Голокост і сучасність», а також альманах «Сучасні дослідження Голокосту», наукову й освітню літературу. Серед видань київського Інституту юдаїки особливе місце займає книга, в якій розміщено українські переклади статей зарубіжних мислителів.

²⁹ Бабин Яр (вересень 1941 – вересень 1943 рр.) // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.80–86; №12. – С.53–65.

³⁰ Шульмейстер Ю.О. «Бюр» доктора Візенталя // Там само. – 1991. – №10. – С.131–136; №11. – С.102–107.

³¹ Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Там само. – 1995. – №3. – С.59–72; Гончаренко О.М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) // Там само. – 2010. – №1. – С.128–141.

³² Нахманович В.Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // Там само. – 2011. – №6. – С.105–121.

ані 30 вересня 1941 р., ані 6 листопада 1943 р. – вона триває донині та включає у себе все, що сталося тут у повоєнний час, коїться зараз і відбуватиметься в невизначеному майбутньому: «Історія Бабиного Яру як місця, що має на решті стати національним символом, нерозривно пов'язана з минулим усєї держави. Історія його не завершиться, поки Україна остаточно не визначиться з вектором свого цивілізаційного розвитку. Минуле Яру має стати органічною частиною його історії»³³.

Далекоглядність цієї думки підтвердили наступні події, що відбулися навколо Бабиного Яру після «Революції гідності», яка продемонструвала становлення в Україні громадянського суспільства та чіткі проєвропейські, демократичні орієнтири розвитку держави. У 2016 р. в рамках відзначення 75-х роковин трагедії в Києві було проведено сотні різноманітних публічних заходів, переважну більшість яких ініціювали і провели українські та міжнародні громадські організації. Окрім офіційного мітингу-реквієму в Бабиному Яру за участю найвищих керівників нашої та інших держав світу, відбулося три відкритих міжнародних наукових конференції, міжнародний конкурс зі впорядкування території історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», пам'ятні концерти, виставки, презентації нових видань тощо. Під час цих поминальних церемоній укотре порушувалося питання належного вшанування пам'яті жертв. Його актуальність у суспільстві не зменшилася й після завершення заходів із нагоди роковин. Каталізатором і приводом для гарячої суспільної дискусії щодо увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру, яка тривала впродовж 2017 р., стала ініціатива Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» створити на ділянці колишнього Єврейського кладовища музей-меморіал³⁴. Попереднім результатом публічного обговорення можна вважати указ Президента України від 20 жовтня 2017 р. про заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»³⁵. При Інституті історії України НАНУ за дорученням Міністерства культури України щойно почала працювати робоча група для розробки концепції музею жертв Бабиного Яру³⁶.

Подібні ініціативи стали можливими завдяки появі в пострадянській Україні групи фахівців, які цілеспрямовано займаються проблематикою Голокосту. Сучасний стан досліджень Шоа в Україні в порівнянні з новітніми світовими тенденціями та різноманітні практики представлення цієї теми в освітньому процесі описано в матеріалі І.Щупака, що його «Український історичний журнал» опублікував у рубриці «На допомогу викладачеві історії»³⁷. Автор стверджує, що трагедія Голокосту – універсальна й виходить далеко за межі наукової проблематики, змушуючи людей замислитися над питаннями

³³ Там само. – С.120–121.

³⁴ Докл. див.: [Електронний ресурс]: ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=PRJ&P21DBN=PRJ&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=prj_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IDP=&S21STR=0000034

³⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/documents/3312017-22866>

³⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/post/42668>

³⁷ Щупак І.Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.152–172; №5. – С.176–201.

гуманізму, толерантності, поваги до людини та її культурних цінностей, а також над тим, до чого призводить нехтування цими принципами.

Доля радянських військовополонених

Наближеним за масштабами до Голокосту був ще один злочин Другої світової війни, який стався в тому числі на території України – це винищення радянських військовополонених. Зазначена тема довгий час не вивчалася через низку ідеологічних, політичних причин, але й зараз, коли, здавалося б, відкриті архіви, вона продовжує залишатися малодослідженою. Найперше це стосується питань чисельності загиблих червоноармійців у німецькому полоні, організації діяльності табірних команд, функціонування таборів на окупованих радянських територіях. Особливо цінна у цьому контексті стаття О.Маслова³⁸. Автор спробував на підставі російських архівних документів з'ясувати обставини, причини та характер втрат радянських воєначальників, які командували військами під час боїв на українських землях. Слід віддати належне дослідникові, адже з'ясування долі деяких генералів потребувало копіткого пошуку, зіставлення суперечливих фактів, відкидання неперевіреної чи неідентифікованої джерелами інформації, чуток, помилкових даних. Автор встановив точну кількість командирів у генеральському званні, подав стратифікацію полонених воєначальників за операціями, фронтами, родами військ. Показавши, як по-різному склалися долі представників радянського генералітету в неволі, О.Маслов дещо поверхово й надміру схематично окреслив причини, котрі вможливили драматичний (а нерідко і трагічний) розвиток подій, а також наслідки втрат генералітету для діючої армії. Та незважаючи на це, публікація заповнює прогалину не лише у військовій біографістиці, а й історичній баталістиці загалом.

Ще одна стаття про втрати Червоної армії полоненими під Києвом належить дослідникові з Дніпра О.Марінченку³⁹. Автор на основі аналізу матеріалів німецьких і російських архівів, найновіших наукових досліджень з'ясував, чому така велика розбіжність між чисельними даними полонених у київському оточенні. Насправді загальна цифра німецької сторони у 665 тис. радянських військовополонених «включає у себе також бранців переважно зі складу військ Брянського фронту, які з півночі прикривали Південно-Західний фронт і мали запобігти виходу противника в його глибокий тил, а не тільки власне війська Південно-Західного фронту, на що дуже часто не звертають уваги як мемуаристи, так і дослідники»⁴⁰. Через різні базові критерії для визначення таких понять, як «битва», «воєнна операція» тощо в німецькій та радянській/пострадянській історіографічній традиції ми маємо різні цифри, які насправді

³⁸ Маслов О.О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.30–45.

³⁹ Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України // Там само. – 2013. – №3. – С.151–171.

⁴⁰ Там само. – С.166.

не суперечать радянським даним про 452,7 тис. чол., що опинилися в оточенні. Вибір автором такого вузького і прикладного питання для аналізу демонструє, по-перше, хибність спрощеного підходу до статистичних даних, без розуміння принципів збору інформації в різних арміях, по-друге – глибину й масштаби трагедії бійців та командирів Червоної армії.

Репресивна діяльність радянських органів внутрішніх справ і держбезпеки

Ще одна публікація в «Українському історичному журналі» також побудована частково на матеріалах історії київського «котла», але дослідницький інтерес авторок спрямовано на долю тих червоноармійців, яким удалося вийти з оточення й уникнути полону. Їх так і стали називати офіційно та неофіційно – «оточенці»⁴¹. Основну увагу Т.Вронської й Т.Пастушенко зосереджено не стільки на обставинах виходу військовослужбовців із «котлів», а на реконструкцію їх подальшої долі у Червоній армії та радянському суспільстві. У статті вперше проаналізовано нормативну базу перевірки оточенців, розкрито етапи становлення під час війни процедури перевірки та контролю за військовослужбовцями, які вийшли з оточення. І у цій публікації дослідницький фокус зміщено від подієвого полотна на роль НКДБ–НКВС та військової контррозвідки в організації охорони військового тилу, перевірках, репресіях проти військовослужбовців РСЧА.

На сторінках «Українського історичного журналу» за 2013 р. уміщено статтю, присвячену маловідомій діяльності органів держбезпеки з відновлення радянської влади на звільнених від нацистів територіях, а саме перевірці приміщень місць ув'язнення, які під час окупації підпорядковувалися поліції безпеки та СД⁴². Публікація презентує документальне видання «Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів» і побудована на основі донесень НКВС із копіями автографів в'язнів нацистських тюрем на окупованих територіях СРСР⁴³. Люди залишали прощальні послання, сподівалися донести відомості про свою трагічну долю рідним і товаришам по боротьбі, натомість їхні останні слова було використано співробітниками радянських органів для оперативної роботи, пошуку дійсних і потенційних «ворогів». Понад 70 років ці списки перебували в архівах СРСР під грифом «Секретно». Нині вони дають змогу реконструювати долю багатьох людей, дізнатися про місце й обставини їх загибелі. Прикладом такої складної дослідницької реконструкції, де об'єдналися зусилля багатьох істориків, є біографія праведника народів світу Я.Сухенка. Саме завдяки віднайденим спискам ув'язнених тюрми поліції безпеки та СД у Києві, колишньої НКВС по

⁴¹ Вронська Т.В., Пастушенко Т.В. Зворотний бік війни: Історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців // Там само. – 2015. – №2. – С.22–41.

⁴² Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України // Там само. – 2013. – №1. – С.92–105.

⁴³ Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів. – Х., 2014. – 584 с.

вул. Короленка, 33, удалося дізнатися, що він був схоплений у Києві, імовірно страчений у Бабиному Яру⁴⁴.

Загалом тему державної репресивної політики у СРСР на сторінках «Українського історичного журналу» представлено досить широко, але більшість публікацій стосуються або 1930-х рр., або вже повоєнного часу. Репресивна діяльність НКВС у роки війни поки що належить до малодосліджених тем. Недостатньо використовуються документи держбезпеки за 1939–1945 рр., які містять великий евристичний потенціал для дослідження багатьох сфер життя країни. Наприклад, повоєнне становище колишніх жертв нацизму (військовополонених, цивільних примусових працівників, в'язнів концтаборів) було повністю підпорядковане підзаконним відомчим приписам наркоматів внутрішніх справ та державної безпеки. Про це йдеться у статті, опублікованій 2010 р.⁴⁵ У дослідженні спростовується сучасний стереотип про тотальність репресій (у вигляді арешту, ув'язнення або заслання) стосовно цієї категорії радянських громадян. Вивчення практики й результатів діяльності перевірко-фільтраційних комісій, детальний розгляд життєвих ситуацій колишніх примусових робітників і військовополонених, котрі поверталися до Києва, показав, яким чином діяла система дозволів та перевірок для репатріантів. Через функціонування паспортного режиму й інституту прописки влада могла контролювати всі сфери їхнього життя: право вибирати місце проживання або роботи, здобувати освіту, професію, навіть як проводити вільний час.

Жіноча історія

Ознакою сучасного нарративу про війну слід уважати виразний дрейф від етатистської макроісторичної до соціальної мікроісторичної моделі, в якій провідне місце посідають не державні структури, політичні сили та масштабні епічні за розмахом події, а людський соціум у всіх його можливих іпостасях. На відміну від скам'янілої псевдомарксистської схеми «роль особи в історії», стрижнем якої було прославляння «прогресивних» історичних постатей, нині центральною фігурою нарративу стала пересічна людина. Узаконення такого об'єкта досліджень супроводжувалося, по-перше, продукуванням нового наукового інструментарію, тезаурусу та інтерпретаційних технологій; по-друге, міждисциплінарним взаємопроникненням, унаслідок яких виникли цілком самодостатні синтетичні ніші з новим пізнавальним потенціалом – соціальної, усної, інтелектуальної, гендерної історії, військової антропології, історії повсякденності, соціальної психології та ін.

До таких нових напрямів історичних досліджень, які почали активно розвиватися й в Україні, належить жіноча історія. На сторінках «Українського історичного журналу» публікувалося декілька матеріалів учасниць Української

⁴⁴ Усач А. Яків Сухенко: обличчя людини [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/blogy/usach-andr/>

⁴⁵ Пастушенко Т.В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.110–127.

асоціації дослідників жіночої історії⁴⁶ О.Кісь, О.Стяжкіної, М.Гавришко. Зокрема в оглядовій статті про жіночу історію перша авторка пропонує феміністичну методологію історії як ефективний концепт щодо вивчення минулого України⁴⁷. Вона передбачає розглядати в історичній площині не просто людей, які складаються в етноси, соціальні групи чи класи, а людей, які розподіляються за статевими ознаками. У центрі жіночої історії завжди є людина, а не державні чи соціальні інституції.

Тривалий час у радянській історіографії участь жінок у Другій світовій війні розглядали лише крізь призму «героїня – жертва – зрадниця», де жінці найчастіше відводили роль «жертви», але основну увагу зосереджували на представленні їхніх ратних і трудових подвигів. Поза науковим і суспільним дискурсом залишалася доля інших груп жінок із відмінним воєнним досвідом – учасниць національного підпілля ОУН та УПА, полонених червоноармієць, єврейок, ув'язнених у гетто й нацистських концтаборах, жительок окупованих міст та сіл. Певною мірою цю прогалину у студіях заповнили два історичних видання, присвячені історії жінок Центральної та Східної Європи під час Другої світової війни⁴⁸ та специфіці досвіду українок у XIX – першій половині XX ст.⁴⁹ Серед авторок цих збірок була і О.Стяжкіна, чий дослідження жіночих стратегій виживання/проживання під час нацистської окупації відкривають новий погляд на Другу світову війну⁵⁰. У фокусі уваги дослідниці – відмінності досвіду жінок на окупованих землях, на протигагу панівному радянському дискурсу, що описував «однакове страждання однакових жінок». Вона детально описує різницю сценаріїв виживання/життя/загибелі різних жінок під час окупації, характеризує зовнішні та внутрішні настанови «правильної жіночої поведінки», їх конвертацію у практики жіночого повсякдення. Авторка аналізує стратегії та ресурси виживання, котрі за умов окупації набули жіночого гендерного модусу чи можуть бути позначені як специфічно жіночі: обмінні практики, у тому числі такі, котрі здійснювалися в очікуванні віддалених у часі наслідків; жіноча взаємодопомога, що суттєво розширювала простір «своїх» завдяки приєднанню до нього численних «чужих», використання тілесного ресурсу.

О.Стяжкіна констатує, що «для жінок досвід окупації був вписаним у попередній досвід катастроф. Очікування голоду – найбільш акцентоване в усіх видах джерел особового походження. Є підстави стверджувати, що стратегії жіночого досвіду виживання вже було напрацьовано в умовах голодового катаклізму. Найбільш розповсюдженими стали пасивний та активний спротив, не політичний, однак такий, що міг проявлятися й через легальні форми»⁵¹. Хоча досвіди виживання/життя/смерті жінок в умовах окупації були різними, однак

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.womenhistory.org.ua>

⁴⁷ Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.159–172.

⁴⁸ Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / За наук. ред. Г.Грінченко, К.Кобченко, О.Кісь. – К., 2015. – 336 с.

⁴⁹ Українські жінки у горнілі модернізації / За наук. ред. О.Кісь. – Х., 2017. – 303 с.

⁵⁰ Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання // Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.42–66.

⁵¹ Там само. – С.66.

загальною тенденцією, на думку авторки, ставало створення певної ієрархії цінностей, найголовнішими серед яких були вижити та вберегтися.

Так само дослідження М.Гавришко про жінок у націоналістичному підпіллі, представлене на сторінках «Українського історичного журналу»⁵², показує тривалий час замовчуваний бік історії ОУН та УПА. Авторка розкриває у своїй статті досить широке коло питань, які виходять за межі традиційних уявлень про боротьбу українських націоналістів, і донедавна були табуованими для наукового та суспільного обговорення. Це – проблема сексуального насильства над жінками з боку членів підпілля й повстанців як в їхньому середовищі, так і поміж цивільного населення. У статті на основі архівних документів та спогадів очевидців з'ясовуються способи контролю та регулювання відносин між чоловіками й жінками в підпіллі. Також розглядаються причини, види сексуального/сексуалізованого насильства над «своїми» й «чужими» жінками та судова практика у цих справах. М.Гавришко детально аналізує фактори, що сприяли порушенню сексуальних норм, зокрема воєнні умови, особливості діяльності збройного підпілля, мілітарна культура, гегемонна маскулітність, обмежений ресурс влади у жінок. Важливе місце в дослідженні відводиться питанню про роль жіночого тіла в українському націоналістичному дискурсі й повсякденних практиках (тіло як символ, додатковий фактор ризику та зброя війни).

М.Гавришко своє дослідження хронологічно обмежує періодом перебування жінок у підпіллі. Подальша доля більшості героїнь її студій пов'язана з арештом і тривалим ув'язненням у радянських таборах. Однією з перших українських дослідниць, яка почала висвітлювати тему жінок у ГУЛАГ, стала Т.Вронська, яка зосередила свою увагу на репресіях, спрямованих проти такої категорії жертв сталінізму, як «дружини ворогів народу»⁵³ у широкому контексті політики «сімейного заручництва» у СРСР⁵⁴.

Повсякденне життя українок у таборах, ув'язнених за політичними звинуваченнями, стало темою історико-антропологічного дослідження О.Кісь⁵⁵. Застосовуючи феміністський підхід до вивчення жіночого минулого авторка представила різноманітні сторони табірної життя українок. У №3 «Українського історичного журналу» за 2016 р. вона подала огляд історіографії та джерел свого дослідження, а саме публікацій про жінок у сталінських таборах, починаючи з перших видань за межами СРСР у 1930–1970-х рр., а також розкрила особливості розвитку студій історії ГУЛАГ у пізньорадянський час (у період «перебудови») та в перші роки після розпаду СРСР⁵⁶. О.Кісь висвітлює основні тематичні пріоритети сучасних досліджень табірної жіночого досвіду у США, постсоціалістичних країнах і Росії, а також проблеми й перспективи

⁵² Гавришко М.І. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.89–107.

⁵³ Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1. – С.137–175.

⁵⁴ Вронська Т.В. Упокорення страхом: Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. – К., 2013. – 624 с.

⁵⁵ Див.: Стяжкіна О.В. [Рец.] Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти // Український історичний журнал. – 2017. – №4. – С.211–220.

⁵⁶ Кісь О.Р. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті // Там само. – 2016. – №3. – С.125–138.

розвитку цього напрямку в Україні. Дослідниця звернула увагу на пізнавальну цінність особистих спогадів колишніх українських невольниць для розуміння радянського тоталітарного режиму. Спогади очевидців дають можливість не лише реконструювати «факти» й «події» минулого, у випадку історії українок у ГУЛАГ вони показують насамперед силу духу та силу спільноти, утворюють усвідомлене загальне поле солідарності, яке не змогла зламати радянська влада, ув'язнюючи членів українського підпілля.

Усна історія

Усні історії – інтерв'ю записані з очевидцями, нині є важливим і доволі поширеним джерелом історичних досліджень не лише жіночого досвіду, а й усієї історії ХХ – початку ХХІ ст. Особливості цього сучасного напрямку історієписання, основні методи та огляд стану досліджень в Україні та на пострадянському просторі представлено в низці публікацій «Українського історичного журналу»⁵⁷. Тема пам'яті про Другу світову війну та інші історичні події й катаклізми (голод, репресії, депортації) займає провідне місце в усноісторичних дослідженнях. Часто буває, що альтернативних усним історіям джерел немає, особливо коли йдеться про якийсь історичний феномен чи життя маргіналізованої соціальної групи, котрі не залишили після себе документів. Інтерв'ю дають можливість отримати іншу/альтернативну офіційній картину події чи явища, показати, як ці історичні події люди сприйняли, запам'ятали та яким чином конструюють про них свою оповідь.

***

Підсумовуючи цей огляд, важливо сказати декілька слів про редакційну політику «Українського історичного журналу» щодо висвітлення теми «Україна у Другій світовій війні». У часопису зберігається практика підготовки тематичних випусків до круглих дат. Наприклад, №3 за 2010 р. і №2 за 2015 р. було присвячено, відповідно, 65-й та 70-й роковинам перемоги у Великій Вітчизняній війні та перемоги над нацизмом в Європі. Окрім уже згаданих авторів, у числах «УІЖ» було представлено статті про різноманітні аспекти нацистської окупаційної політики у галузі освіти італійського історика С.Беллецца, працевикористання цивільного населення – М.Лободи, політики у сфері культури – Д.Титаренка. О.Перехрест свій дисертаційний проект на сторінках журналу репрезентував матеріалом про відбудову сільського господарства в Україні в 1943–1945 рр.

Ще одним аспектом діяльності «Українського історичного журналу» є можливість ознайомитися з його поточними випусками на веб-сайті Інституту історії України НАНУ, а також з онлайн-архівом номерів зі зручною системою

⁵⁷ Пастушенко Т.В. До створення української асоціації усної історії // Там само. – 2007. – №3. – С.230–235; Грінченко Г.Г., Реброва І.В., Романова І.М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) // Там само. – 2012. – №4. – С.172–187; Боровик М.А., Пастушенко Т.В. Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи» // Там само. – 2012. – №4. – С.235–237.

пошуку, яка дозволяє швидко знайти потрібні матеріали, побачити публікації авторів в інших інститутських виданнях.

«Український історичний журнал» як провідне фахове періодичне видання в останні 10 років, як і до того, надавав свої шпальти для оприлюднення результатів наукового пошуку дослідників, задіяних у студіюванні проблематики Другої світової війни. Загальна кількість таких матеріалів становить 8% від усіх публікацій часопису. З огляду на суспільно-політичну вагу цієї проблематики, гостроту й актуальність питань, що дискутуються у ЗМІ та в науковій літературі, підвищену увагу до політики пам'яті про війну таку кількість можна вважати незначною. До того ж більша частина публікацій в «УІЖ» належить перу співробітників Інституту історії України НАНУ.

Навіть стислий (і далеко не вичерпний, що зумовлено обмеженим обсягом) огляд публікацій «Українського історичного журналу» за останнє десятиліття переконує в тому, що вітчизняний дискурс Другої світової війни перебуває на шляху повноцінної інтеграції у світовий науковий простір і віддзеркалює не лише основні історіографічні тенденції, а й суспільно-політичний запит на фундаментальне знання. Переважна частина фахівців, які займаються цією тематикою, продемонстрували здатність до автономності та власного, неупередженого погляду на події війни.

Водночас слід визнати, що донині не досягнуто збалансованого опрацювання всіх сегментів цієї багатовимірної проблематики: одні явища привертають до себе концентровані зусилля дослідників, інші – залишаються на периферії їх зацікавлень. До певної міри це спричинене економічними та політичними реаліями, обмеженими можливостями українських істориків у вивченні документів зарубіжних архівосховищ та недостатньою фінансовою підтримкою пошукових зусиль. Попри все, основним результатом цього етапу історієписання слід вважати те, що пройдено своєрідну «точку неповернення» до ідеологічних кліше радянської доби.

This article presents an overview of the publications of the "Ukrainian Historical Journal" for 2007–2017 about the history of Ukraine during the World War II. In articles about general trends and perspectives of research on this topic in Ukraine, the authors mark the existence in modern discourse of three ways to narrate about World War II: "national", "modern" and "Russian-Soviet-imperial". Most of the materials in the magazine about these issues are devoted to the study of battles, the history of OUN and UIA/UPA, Soviet partisans and communist underground movement, various aspects of the Nazi occupation regime. New trends were present in the articles about the Holocaust in Ukraine, the repressive activities of the Soviet secret services during the war, the women's history in the time of extreme violence.

Keywords: "Ukrainian Historical Journal", World War II, special services, collaborationism, partisan movement, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (UIA/UPA), Holocaust, prisoners of war, repressions, women's history, oral history.

